

doi 10.22059/jis.2024.382933.131

Research Paper

Nāṣir-i Khusraw Qubādiyānī's Intellectual Engagement with the Legacy of Iranian/Khusrawani Wisdom: A Case Study of Wisdom and Discretion

Mina Safa¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Literature and Foreign Languages, Faculty of History, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: minasafa@atu.ac.ir

Article Info.	Abstract
Received: 2024/04/15 Accepted: 2025/07/07 Keywords: <i>Nāṣir-i Khusraw</i> <i>al-Qubādiyānī</i> <i>Khusrawānī</i> <i>Wisdom</i> <i>Ismailism</i> <i>ʿAql (Intellect)</i> <i>Determinism</i> <i>and Free Will.</i>	The wisdom of Iran is a distillation of the philosophical, religious, and cosmological traditions of the Iranian peoples that, over centuries, evolved in various cultural and intellectual contexts both before and after Islam. This tradition, which Shaykh Shihāb al-Dīn Suhrawardī referred to as “Khusrawānī wisdom” or “Illuminationist philosophy,” is grounded in reason, intuition, and ethical-cosmological teachings. Nāṣir-i Khusraw Qubādiyānī, the philosopher, poet, and Ismaili dāʿī of the 5th/11th century, stood at the intersection of these intellectual currents. As an Iranian thinker, while influenced by Greek and Islamic traditions, he also displays, both implicitly and at times explicitly, a connection to the Iranian intellectual heritage in his language, outlook, and philosophical structure. This study focuses on two fundamental concepts—intellect and free will—and examines the presence of this connection in his prose and poetry. The findings indicate that concepts such as the emanation of the First Intellect from the Divine Essence, the role of intellect in discerning good and evil, the necessity of nurturing intellect from potentiality to actuality through the guidance of a spiritual master, the separation of intellect from the corporeal world, and the belief in the immortality of intellect are prominently reflected in Nāṣir-i Khusraw’s thought. These elements show significant convergence with the core doctrines of Iranian wisdom, particularly within the Zoroastrian tradition and Middle Persian texts. Thus, Nāṣir-i Khusraw may be regarded as a thinker who created a bridge between Iranian and Islamic wisdom traditions.
How To Cite Safa, Mina,(2025), "Nāṣir-i Khusraw Qubādiyānī's intellectual interaction with the legacy of Iranian/ Khusrawani wisdom; a case study of wisdom and discretion", Journal of Iranian Studies15(3), 91-108	
Publisher: University of Tehran Press.	

تعامل فکری ناصر خسرو قبادیانی با میراث حکمت ایرانی/خسروانی؛ مطالعه موردی عقل و اختیار

مینا صفا^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجه، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، رایانامه:

minasafa@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶ واژه‌های کلیدی: ناصرخسرو قبادیانی، حکمت خسروانی، اسماعیلیه، عقل، جبر و اختیار.	حکمت ایران چکیده‌ای از مکاتب فکری، دینی و جهان‌بینی اقوام ایرانی است که در طول قرون، پیش و پس از اسلام، در بسترهای گوناگون فرهنگی و فکری ایران بالیده و تحول یافته است. این حکمت، که شیخ شهاب الدین سهروردی از آن با عنوان «حکمت خسروانی» یاد می‌کند، سنتی استوار بر عقل، اشراق و آموزه‌های کیهانی-اخلاقی دارد. ناصر خسرو قبادیانی، حکیم، شاعر و داعی اسماعیلی سده پنجم هجری، در میانه این تعاملات فکری ایستاده است. او به عنوان متفکری ایرانی، در کنار تأثیرپذیری از مکاتب یونانی و اسلامی، در زبان، نگرش و بن‌مایه‌های فکری خود، به گونه‌ای ضمنی و گاه صریح، با سنت ایرانی نیز پیوند دارد. در این پژوهش، با تمرکز بر دو مفهوم بنیادین عقل و اختیار، نشانه‌های این پیوند در آثار منظوم و منثور ناصر خسرو بررسی شده است. نتایج تحلیل‌ها نشان می‌دهد که مفاهیمی چون زایش عقل نخستین از ذات الهی، نقش عقل در تشخیص خیر و شر، ضرورت پرورش عقل از حالت بالقوه به بالفعل از طریق راهنمای دینی، غیریت عقل با جسم، و باور به جاودانگی عقل در ساختار اندیشه ناصر خسرو حضوری پررنگ دارند. این مؤلفه‌ها با آموزه‌های بنیادین حکمت ایرانی، به ویژه در سنت زرتشتی و متون پهلوی، هم‌پوشانی دارد. به این ترتیب، ناصر خسرو را می‌توان در شمار متفکرانی دانست که حلقه‌ای میان حکمت ایرانی و حکمت اسلامی پدید آوردند.

استناد به این مقاله: صفا مینا (۱۴۰۴) تعامل فکری ناصرخسرو قبادیانی با میراث حکمت ایرانی/خسروانی؛ مطالعه موردی عقل و اختیار، پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۵ (۳): ۹۰-۱۰۸.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

حکمت در میان ایرانیان با اندیشه‌های متفکرانی همانند زرتشت، از حدود دو هزار سال پیش از میلاد مسیح آغاز شد و با کوشش‌های بزرگانی چون شیخ شهاب‌الدین سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ هـ.ق)، سید حیدر آملی (۷۲۰-۷۸۷ هـ.ق) و حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۱۲-۱۲۸۹ هـ.ق) در دوران اسلامی به حیات خود ادامه داد. این حکمت، که به‌واقع چکیده‌ی اندیشه و فرهنگ ایرانیان بود، به «حکمت خسروانی» نام‌بردار گردید. بدون شک، حکمت ایرانی/حکمت خسروانی با سایر مکاتب فلسفی اسلامی، همانند فلسفه‌ی نوافلاطونی، و فلسفه‌ی فیلسوفان غربی، از جمله ارسطو، نکات اشتراک و افتراقی داشت که حاصل قرن‌ها تبادل آراء و اندیشه بود.

شاهان ساسانی، همانند شاپور اول و دوم، به گردآوری و ترجمه‌ی کتاب‌های حکمی هندی، یونانی و سریانی توجه داشتند. اما به باور اقبال آشتیانی، رواج کامل حکمت در زمان خسرو انوشیروان ساسانی رخ داد (اقبال آشتیانی، ۱۳۷۶: ۷۳). همچنین، حکیمانی سرآمد در ایران باستان وجود داشتند که از میان ایشان می‌توان به بزرگمهر، آذرباد مهراسپندان و جاماسب حکیم اشاره نمود (همایی، ۱۳۰۹: ۲۲۱-۲۳۰). عصاره و چکیده‌ی حکمت این حکیمان در اندرزنامه‌هایی همانند «اندرز انوشه‌روان آذرباد مهراسپندان»، «اندرز خسرو قبادان» و «یادگار بزرگمهر» باقی مانده است (ترابی، ۱۳۷۱: ۸۵).

پیگیری و پرداختن به حکمت و اندرز، به باور کریستینسن، از ویژگی‌های بارز ایرانیان باستان بود. همین ویژگی موجب شد متفکران ایرانی به ادبیات حکیمانه‌ی سرزمین‌های دیگر اقبال نشان دهند و در گردآوری و ترجمه‌ی آن‌ها، همانند «کلیله و دمنه»، «جاویدان خرد» و یا «الحکمة الخالدة» اثر ابوعلی مسکویه (۴۲۱ ق)، اهتمام ورزند (کریستینسن، ۱۳۳۲: ۴۲۶؛ زرین کوب، ۱۳۷۱: ۴۷؛ ابن مسکویه، ۱۹۵۲، ج ۶: ۸۸).

بخشی از تاریخ اندیشه و فلسفه‌ی ایران در قرون میانه‌ی اسلامی با باورها و تبلیغات مذهب اسماعیلی پیوند خورد. اصول کلام اسماعیلی با تأثیرپذیری از متکلمان اسلامی و با تلاش عبدالله بن احمد نسفی (متوفی ۳۳۱ هـ.ق)، ابویعقوب اسحاق سجستانی (متوفی میان سال‌های ۳۸۶-۳۹۳ هـ.ق) و ابوحاتم رازی (متوفی ۳۲۲ هـ.ق) در ایران پی‌ریزی شد. فلسفه‌ای که نسفی بنیان‌گذاری کرد، باورهای فلسفی اسماعیلی را وارد برهه‌ای تازه و پیشرفته‌تر نمود. این نظام با تلاش‌های داعیانی همانند سجستانی در طول قرن چهارم و پنجم هـ.ق به عقیده‌ی شایع جماعات اسماعیلی شرق ایران تبدیل شد و بعدها در زمان خلافت المعز پذیرفته و جایگزین جهان‌شناسی اولیه‌ی اسماعیلی گردید (صابری، ۱۳۸۸: ۱۶۲-۱۶۴).

یکی از مشهورترین و بزرگ‌ترین فلاسفه/حکمای اسماعیلی، ابومعین ناصر بن خسرو حارث قبادیانی بلخی (۳۹۴-۴۸۱ هـ.ق) است. او دهقان‌زاده‌ای از شرق ایران در نیمه‌ی نخست قرن پنجم هـ.ق بود که خود را «حجت خراسان» خواند و به تبلیغ مذهب اسماعیلی در این خطه پرداخت. از مجموع نگاشته‌های ناصرخسرو برمی‌آید که از آثار حکمای یونان آگاه و با فلسفه‌ی افلاطون، ارسطو، رسائل ابویوسف کندی،

ابونصر فارابی و تقریرات ابن‌سینا آشنا بود. همچنین، او در رشته‌های حکمت عملی و نظری وارد و در مباحث الهیات دیدگاه‌های دقیقی داشت (ناصرخسرو، ۱۳۳۸: مقدمه، ج). آیه‌های قرآن منعکس‌شده در سروده‌های ناصرخسرو و اشاره‌های مستقیم و غیرمستقیم او به باورها و مفاهیمی از فرهنگ ایران باستان در اشعارش (ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۱۴۳، قصیده ۶۴، بیت ۳۲) حکایت از فرهنگ اسلامی-ایرانی او دارد.

هم‌عصر با ناصرخسرو، جریان‌های فکری، دانش‌ها، نهضت‌های اجتماعی، سیاسی و یا مذهبی وجود داشت. هرکدام از این جریان‌ها جهان‌بینی و استنباط خاصی از عقل داشتند که نتایج آن‌ها در شکل‌گیری ساختار فکری شاعران، نمایندگان و برجستگان فرهنگی آن عصر مؤثر بود (گلستانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۳۹). این مکاتب و سنت‌های فکری در حوزه‌ی عقل و امور مرتبط با آن، اصطلاحات خاصی را به کار برده‌اند: فلسفه: عقل و نفس؛ عرفان: عقل و عشق؛ اخلاق: عقل و هوی؛ و مذهب اسماعیلیه: عقل و امام (همان). ناصرخسرو در ساخت گفتمان دینی و بافت فکری عصر خود سخن گفت و بیش از همه، اندیشه‌ی او به‌عنوان یک حجت اسماعیلی، هم‌سو با باورهای اسماعیلی بود. پس در یک نگاه کلی، جهان‌بینی و نگرش او را باید در محدوده‌ی احکام و عقاید اسماعیلی و از سوی دیگر، در بستر سیاسی و اجتماعی عصر او جست‌وجو نمود. با این توصیف، در آثار ناصرخسرو باید شاهد ترکیبی از عقل دینی و عقل سیاسی-اجتماعی باشیم. میراث فکری، بافت فرهنگی و هویت ملی ناصرخسرو باعث می‌شود آثارش را به زبان فارسی بنگارد. او به‌عنوان یک ایرانی، تحت تأثیر تاریخ اندیشه و حکمت ایران، و به‌عنوان یک متفکر مسلمان، تحت نفوذ فرهنگ اسلامی و اندیشمندان و شاعران این عصر، همانند متنبی است. بنابراین، اسماعیلی‌گری ناصرخسرو را نمی‌توان از بستر فرهنگی و فضای اندیشه‌ای-اجتماعی ایران جدا نمود و مانند هر متفکر ایرانی دیگری باید روش اندیشه و تفسیر ناصرخسرو را در این بافت جست‌وجو نماییم.

شاخصه‌های زمانی-مکانی و فرهنگی روزگار ناصرخسرو این پرسش‌ها را در ذهن متبادر می‌کند که: حکمت و جهان‌بینی ایرانی چه تأثیری بر ساختار اندیشه و جهان‌بینی ناصرخسرو داشت؟ این تأثیر تا چه میزان بود؟ رابطه‌ی ناصرخسرو با جهان باستانی ایران چیست؟

بنابراین، در این مقاله با هدف روشن ساختن «نقش و جایگاه حکمت ایرانی در ساختار فکری و حکمت ناصرخسرو؛ با تأکید بر موضوع عقل و اختیار» و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و روش تبیینی-تحلیلی، به جست‌وجو و بررسی نشانه‌های حکمت خسروانی در آثار ناصرخسرو پرداختیم.

۲. پیشینه

معرفی میراث فلسفی ناصرخسرو به دنیای پژوهش‌های علمی توسط محققان روسی، از جمله زاربین (Zarubin, 1918)، ایوانف (Ivanow, 1917 and 2015)، سمنوف (Semenov, 1912 and

(1918 صورت گرفت. در حالی که اکثر تحقیقات مرتبط با ناصر خسرو توسط محققان اتحاد جماهیر شوروی ادامه داشت، دانشمندان از مناطق دیگر، همانند هنری کربن، فیلسوف، شیعه شناس و ایرانشناس فرانسوی، نیز قدم‌های مهمی در این زمینه برداشتند (Corbin, 1975, vol. 4: 520-42). دانشمندان ایرانی، همانند مجتبی مینوی و مهدی محقق، در طول قرن بیستم، به ویژه، بر میراث شاعرانه ناصر خسرو تمرکز کردند (مینوی و محقق، ۱۳۵۷). "سفرنامه ناصر خسرو"، که نسخه خطی آن برای نخستین بار در پامیر کشف شد (برتلس، ۱۳۳۶: ۱۵۰)، نیز مورد توجه بسیاری از دانشمندان ایرانی قرار گرفت؛ همانند نسخه‌هایی از سفرنامه به تصحیح علی قویم، محمد دبیر سیاقی، وحید دامغانی و دیگران. علاوه بر این، چندین تحقیق و رساله در زمینه رساله‌های فلسفی ناصر خسرو توسط دانشمندان ایرانی در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ میلادی منتشر شد.

تاکنون برخی از محققان به امکان وجود ارتباط میان اندیشه و آراء ناصر خسرو با حکمت ایران باستان و ادیان و فرقه‌های شرق اشاره کرده‌اند، همانند ایران‌شناس آلمانی هانس هاینریش شدر^۱. او ناصر خسرو را فیلسوفی می‌داند که عقاید باطنیه را در رساله‌های خود به گونه‌ای کامل و نظام‌مند بازتاب داده است. ناصر خسرو از نظر شدر در زمره آن دسته از متفکرانی قرار می‌گیرد که از سده ۹م. به بعد احکام اسلامی را با فلسفه یونانی تطبیق داد و در عین حال از عرفان مانوی به شدت الهام گرفت (Shaeder, 1927). از دیگر محققان ناصر خسرو شناس، الکساندر سمنف^۲، شرق شناس روسی، است. او رساله جدلی-فلسفی زادالمسافرین را نشانگر تعلق فکری ناصر خسرو به مکتب اصالت عقل می‌داند (Semenov, 1923). هنری کربن نیز به پیوند حکمت ایران باستان و اندیشه شیعی پس از اسلام اعتقاد دارد. در نظر کربن آنچه این تداوم و پیوند را حفظ می‌کند باور به ساحت میانی خیال یعنی ساحتی مابین معقول و محسوس است (کربن، ۱۳۷۷). همچنین هاینس هالم^۳ (۱۳۸۳) و برنارد لوئیس^۴ (۱۳۷۰) همانند ویلفرد مادلونگ^۵ و پاول واکر^۶ (1998) و میکائیل یان دخویه^۷ (1886) و برخی دیگر از مستشرقان در ضمن بیان تاریخ اسماعیلیه اشاراتی کلی به وامگیری‌های اسماعیلیان از ادیان دیگر دارند.

مریم معزی در مطالعات خود در ارتباط با ناصر خسرو و مکتب او به این نتیجه رسید که کاربرد زبان فارسی توسط ناصر خسرو در تبلیغ مذهب اسماعیلی در شرق، ارتباط مستقیم با مردم ساکن در ناحیه بدخشان و پامیر دارد. به باور او، ناصر خسرو برای مردمی با ریشه‌های آریایی-سکایی سخن گفت و نوشت،

^۱ Hans Heinrich Schaeder

^۲ Alexander Semenov

^۳ Heinz Halm

^۴ Bernard Lewis

^۵ Wilferd Ferdinand Madelung

^۶ Paul Walker

^۷ Michael Jan de Goeje

مردمی که هم اکنون نیز زبان‌های باستانی آریایی شرقی را حفظ کرده و به آن‌ها تکلم می‌کنند (مریم معزی، زمستان و بهار ۱۳۸۶-۱۳۸۷). هر چند، دلیل بین^۱ با این نظر مخالف است و باور دارد زبان مردم بدخشان، همزمان با ناصر خسرو، فارسی نبود (Beben, 2015).

تاکنون اندیشمندانی همانند کارلو آلفونسو نالینو^۲ (۱۹۲۵) و کریمی زنجانی اصل (۱۳۸۲؛ ۱۳۸۶) به ریشه‌های حکمت ایران باستان در آثار دانشمندان ایرانی و اندیشمندان اسماعیلی توجه کرده‌اند. در برخی از مقالات نیز به تأثیرپذیری عقاید اسماعیلیه و ناصر خسرو از حکمت نبوی و یا آموزه‌های ادیان کهن اشاره شده است؛ از جمله مقاله "تقابل و تعامل شعر تعلیمی ناصر خسرو با سنت‌های نوافلاطونی و حکمت نبوی" (صدرایی، ۱۳۹۸)، "میراث ایران باستان در روشنایی نامه ناصر خسرو" (کرباسیان، ۱۳۸۴)، "پژوهشی در کیهان‌شناسی زروانی و کیهان‌شناسی اسماعیلیه با تکیه بر آثار ناصر خسرو" (فتحی، ۱۳۹۱)، "مقایسه آفرینش نخستین در باورهای ایران باستان و اندیشه‌های اسماعیلی" (مسیحا و معزی، ۱۳۹۹) و "امام اسماعیلی ناصر خسرو و شاهی آرمانی در ایران باستان" (مقیمی زنجانی، ۱۳۹۲). همچنین هادیان و فرزاد در مقاله "تحلیل روشنفکری در اشعار ناصر خسرو قبادیانی" با تحلیل رویکرد روشنفکری، جهت‌گیریهای سیاسی، اجتماعی و دینی ناصر خسرو گام مهمی در راه شناخت آراء روشنگر ناصر خسرو در زمینه تاریخ سیاسی-اجتماعی ایران عصر سلجوقی و خلفای عباسی برداشتند (هادیان و فرزاد، ۱۳۹۹). اما تاکنون در ارتباط با نقش و جایگاه حکمت ایران/خسروانی و بازآمدهای سنت ایران باستان در جهان‌بینی و رویکرد فکری ناصر خسرو قبادیانی با تأکید بر دو موضوع خرد و اختیار به طور مستقل تحقیق و بررسی نشده است. به این جهت پژوهش پیش‌رو می‌تواند نقش مؤثری در پیشبرد مطالعات اسماعیلی داشته باشد.

۳. حکمت ایرانی/خسروانی

کاربرد حکمت (برابر با واژه خرد در فارسی و wisdom در انگلیسی) در این مقاله بر حکمت عملی در برابر حکمت نظری و بر رفتار و سرشت انسان در قسم اخلاق و تدبیر منزل - سومین مرحله از حکمت عملی: تدبیر نفس، تدبیر منزل و سیاست مدن - تمرکز دارد. حکمت در تاریخ اندیشه ایران، قبل و یا بعد از اسلام، هسته اصلی گفتمان فکری و تلاش معنوی ایرانیان را تشکیل می‌داد و هدف نهایی آن راهنمایی و هدایت انسان، به نسبت درک و دریافت و عمل هر فرد، به رستگاری بود. حکمت هم معنی با فلسفه نیز هست، که در شکل غربی‌اش تنها مبتنی بر عقل‌گرایی، شک‌گرایی، بحث انتقادی، استدلال گفتمانی و ارائه نظام‌مند است و در شکل شرقی آن، نزد حکمای ایرانی پیش از اسلام و نیز فیلسوفان مسلمان ایران، علاوه بر عقل‌گرایی با مفاهیم و برداشت‌های دینی، شهود و جهان معنوی مرتبط است. به باور سهروردی عرفا از

^۱ Daniel Beben

^۲ Carlo Alfonso Nallino

طریق کشف بی واسطه، فلاسفه از طریق دستگاه مبرهن مفهومی عقلی و حکمای واقعی با ترکیب این دو، یعنی عقل و شهود، به حقیقت دست می‌یابند (سهروردی، ۱۳۷۷). گفتمان فلسفی حکمت‌محور در ایران در طول قرن‌ها روند طولانی جذب و اقتباس را پشت سر گذاشت. در این بستر، خرد حاصل سه عنصر اصلی بود: دانش (استدلال گفتمانی)، ایمان (استدلال کلامی) و عشق (تجربه شهودی)، که هر متفکر بر حسب شرایط فردی و اجتماعی و تاریخی خود ترکیب خاصی از این سه را به وجود آورد و بر اساس آن نصیحت کرد (Tajer and Zekrgoo, 2019: 1).

در میان دانشمندان قرون میانه اسلامی به ویژه بعد از سهروردی حکمت ایران باستان با نام‌هایی همانند حکمت فهلویون، خسروانی‌ها، جاویدان خرد و اصحاب نور و حکمت جلالی شناخته می‌شود. چکیده اندیشه و فرهنگ ایران از حدود ۱۴۰۰ سال قبل از میلاد مسیح، قدیمی‌ترین زمانی که می‌توان برای حیات و فعالیت‌های زرتشت در نظر گرفت،^۱ تا حداقل زمان سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ ق.ه)، که به وضوح از حکمت خسروانی سخن گفت و مفاهیم آن را به کار بست، در حکمت خسروانی متبلور شده است. نشانه‌هایی از حکمت خسروانی را می‌توان در مجموع آثاری همانند اوستا، متون پهلوی و اندرزنامه‌ها گرفته تا نوشته‌های ابن‌سینا، غزالی و سهروردی، جستجو کرد.

با توجه به معنای حکمت و فلسفه در جهان شرق -همراهی استدلال، ایمان و اشراق- می‌توان نقش ایمان و اشراق و استدلال را در آثار ناصر خسرو پیگیری نمود. این مسئله در سخن منظوم ناصر خسرو اینگونه انعکاس می‌یابد:

چون دین و خرد هستمان چه باکست	مگر ملک دنیا به دست مانیست؟
(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۵۲، قصیده ۳۱، بیت ۳۳).	
کتاب ایزد است ای مرد دانا معدن حکمت	که تا عالم به پای است اندرین معدن همی پاید
چو سوی حکمت دینی بیابی ره، شوی آگه	که افلاطون همی بر خلق عالم باد پیماید
(ناصر خسرو، ۱۳۹۱: ۶، قصیده ۵۲، ابیات ۲۳ و ۲۴).	

بر اساس این ابیات، خرد و دین در اندیشه ناصر خسرو ناسازگاری ندارند، یکسان عمل می‌کنند و وظیفه هماهنگی دارند؛ هدایت انسان به سعادت دنیوی و اخروی (ناصر خسرو، ۱۳۴۸: ۲۶). اهمیت خرد و دین در سعادت انسان در آموزه‌های زرتشتی، به ویژه تعالیم موجود در گات‌ها کهنترین بخش اوستا، نیز دیده می‌شود، از جمله قطعه یازدهم یسنا ۳۱: "در هنگامی که تو ای مزدا در روز نخست از خرد خویش، بشر و دین و قوه اندیشه آفریدی، در هنگامی که زندگانی را به قالب مادی درآوردی، وقتی که تو کردار و اراده [آفریدی]، خواستی که هر کسی به حسب اراده خود از روی اعتقاد باطنی رفتار کند." (گات‌ها، ۱۳۷۸: ۱۵۳).

^۱ برای کسب اطلاعات بیشتر در این ارتباط نک. مینا صفا (بهار و تابستان ۱۳۹۰)، "اقوام هند و ایرانی و سرزمین ایرانویج"، جستارهای تاریخی، شماره ۱، پیاپی ۳، ص ۱۵۷-۱۷۶.

به این ترتیب، به وضوح تداومِ باور به نقش، اهمیت و همکاری دین و خرد در زندگی و سرنوشت انسان در تاریخ اندیشه ایران و اندیشه ناصرخسرو دیده می‌شود.

با آنکه ردپای مکتب‌های فلسفی، به ویژه نوافلاطونی، در آثار اندیشمندان عصر ناصرخسرو و خود او قابل پیگیری است، اما به باور نگارنده ناصرخسرو مشرب فکری خاص خود را دارد؛ او با تکیه بر اسلام و فرهنگ کهن ایرانی از مشرب‌های فکری و فلسفی عصر خود عبور کرد و اوج گرفت. نکات افتراقی میان حکمت ناصرخسرو و مکاتب فلسفی دیگر وجود دارد؛ از جمله، به باور فلوطین جهان انعکاسی بود از جهان حقیقی به ضرورت است. احد خالق عالم نیست که با اراده خلق کند؛ زیرا نسبت دادن فعل به خداوند تغییرناپذیری او را بر هم می‌زند و خطاست. عالم سر ریز جوشش الهی است (۱۳۶۶، ج ۱: ۳۰۷)، اما در باور اسماعیلیه و به الطبع ناصرخسرو، جهان حاصل ابداع خداوندی است که از فیض وجودش، به عنوان وجود اول، تمام جهان خلق شد (سجستانی، ۱۳۴۰: ۷۶؛ ناصرخسرو، ۱۳۶۳: ۲۱۰). تعریف ناصرخسرو از خداوند و خلقت او بی‌شک متمایز از خردورزی او نیست.

همچنین باید توجه نموده که ناصرخسرو به عنوان یک متکلم به ساختارهای اعتقادی دینی و به عنوان یک اسماعیلی به تأویل^۱ باورمند و پایبند بود. او در تأویل از استدلال‌های فلسفی-عقلی و از مفاهیم رایج در ساختارهای زبانی و فکری مردم عصر خود استفاده می‌کرد. ناصرخسرو برای اینکه موضوعی دینی را برای یک قوم تشریح نماید به زبان آن مردم سخن می‌گفت و بر بنیان‌های فکری و عقیدتی ایشان آن بیان را استوار می‌ساخت. شالوده تبلیغ در میان یک قوم از منظر ناصر خسرو، آگاهی از علم و اعتقادات پیشین ایشان و سخن گفتن به زبان آن مردم است، که موجب تمایل مردم به باطن دین و آموزه‌های درست خواهد شد (ناصرخسرو، ۱۳۳۸: ۳۵). پس او در ساختار علم، حکمت، اندیشه و فرهنگ خود و مخاطبانش تفسیر دین می‌نمود و سخن می‌گفت، تا آنچه ایشان لازم است دریابند را انتقال دهد.

۴. جایگاه و ویژگی‌های عقل و اختیار در حکمت ایرانی/خسروانی و حکمت ناصرخسرو

در این بخش "نقش و جایگاه حکمت ایرانی در ساختار فکری و حکمت ناصرخسرو؛ با تأکید بر موضوع خرد و اختیار" بررسی، تبیین و تحلیل خواهد شد. به این منظور، در قدم اول جایگاه و ویژگی‌های عقل و اختیار در ساختار فکری ناصرخسرو بررسی و سپس نقش و تأثیر حکمت ایران، در ارتباط با این دو قوه و مسائل پیرامون آن، بر حکمت ناصرخسرو تبیین و تحلیل می‌شود.

ناصرخسرو "با اینکه در آثار خود عقل را می‌ستاید و مردم را به پیروی از عقل می‌خواند، مقصودش عقل مقید است نه مطلق. عقلی که از ائمه تأویل پیروی می‌کند" (شهیدی، ۱۳۷۲: ۲۲۶). منظور ناصرخسرو نه

^۱ تأویل از نظر فرقه اسماعیلیه، پی بردن به اصل دین و استنباط باطن آیات و احادیث است که اغلب با توجهات ذهنی همراه است و بر پایه استدلال‌های قوی عقلانی استوار نیست. با این وجود، از نظر پیروان این فرقه، دین بدون تأویل راه به جایی نمی‌برد (نظری، ۱۳۸۴).

عقل در معنای محض و فلسفی بلکه عقلی است که با هواها و تمایلات در تعارض است، در محدوده شریعت فعالیت می‌کند و انسان را به شناخت خداوند می‌رساند. ناصر خسرو خردورزی را همواره می‌ستاید و عقل را وسیله‌ای راه‌گشا تلقی می‌کند. ناصر خسرو در زمینه عقل اینگونه تأویل می‌کند: "سخن اندر عقل که او هست نخست است و اما دلیل از کتاب خدا بر آنکه عقل نخستین پدید آمده است از جود باری سبحانه آن است که خدا در سوره غافر (جزء ۲۴، آیه ۶۷) می‌فرماید: "خدای شما، شما را بیافرید از خاک پس از آب ... کز پیش بمیرد و تا برسید به وقتی نامزد کرده مگر که عقل را بیابید." این همه احوال مردم را یاد کرد و به آخر گفت مگر به عقل برسید از بهر آن که اصل آفرینش از عقل رفته بود و چاره نیست از بازگشتن مر چیزی را کز چیزی پدید آید به آخر کار از آنچه ازو پدید آمده باشد." (ناصر خسرو، ۱۳۵۹: ۷۶). عقل و زایش آن به عنوان نخستین صادر از ذات خداوند در مکاتب فکری و فلسفی، همانند نوافلاطونی، طریقت‌های عرفانی و در آموزه‌ها و عبارات موجود در قدیمی‌ترین بخش اوستا، یعنی گات‌ها، و جهان‌بینی زرتشتی موجود در متون پهلوی، به ویژه بندهش، مطرح است. از جمله قطعه یازدهم یسنا ۳۱: "در هنگامی که تو ای مزدا در روز نخست از خرد خویش بشر و دین و قوه اندیشه آفریدی، در هنگامی که زندگانی را به قالب مادی درآوردی، وقتی که تو کردار و اراده [آفریدی]، خواستی که هر کسی به حسب اراده خود از روی اعتقاد باطنی رفتار کند." (گات‌ها، ۱۳۷۸: ۱۵۳). آنچه در تأویل ناصر خسرو در مورد (آیه ۶۷ سوره غافر) دیده می‌شود "... این همه احوال مردم را یاد کرد و به آخر گفت مگر به عقل برسید از بهر آن که اصل آفرینش از عقل رفته بود " (ناصر خسرو، ۱۳۵۹: ۷۶) کاملاً منطبق با آموزه‌ها، مفاهیم و باورهای پذیرفته شده در حکمت ایرانی بود.

ناصر خسرو مسئله "کثرت"^۱، در قالب مراتب هستی، را در هفت مرحله و در پیوند با هفت حرف مطرح می‌کند و توضیح می‌دهد. هفت نور ازلی شامل ابداع، عقل، نفس، جد، فتح، خیال هستند؛ اندر ظاهر شریعت مرین سه حد را نام جبرئیل و میکائیل و اسرافیل، ولی در باطن شریعت، جد=امام، فتح=حجت، خیال=داعی است (ناصر خسرو، ۱۳۶۳: ۱۰۵-۱۵۹).^۲ ناصر خسرو مجموعه ابداع، عقل، نفس، جد، فتح و خیال را انوار ازلیه می‌نامد (ناصر خسرو، ۱۳۶۳: ۱۰۹). این مراتب آفرینش از دید اخوان الصفا از خداوند شروع می‌شود. سپس عقل کلی که همه هستی زیر دست آن است و معلول همه چیز است، و عقل جزئی که عقل ودیعت نهاده در وجود ما و این جزء در کنار عقل کلی است (گزیده رسائل اخوان الصفا، ۱۳۸۰: ۲۰۶ و ۲۰۷). در

^۱تکثر تقریباً در تمام مکاتب فکری مطرح و راه‌حلی برای آن در نظر گرفته شده است. مسئله تکثر در فلسفه مسلمانان به عنوان تجلی (انبعاث) شناخته می‌شود؛ که تاکنون ریشه آن را در مباحث مطرح در Theologia (که برخی اثر ارسطو و برخی اثر افلاطون می‌دانند) و De Causis جستجو کرده‌اند (Fakhry, 2004: 22).

^۲ناصر خسرو از آفرینش با عناوینی همانند "ابداع"، "امر"، "اراده"، "سخن"، و "کلمه" یاد می‌کند (ناصر خسرو، ۱۳۸۰: ۲۶؛ ۱۳۶۳: ۲۱۱).

آموزه‌های زرتشتی تکرر در جهان خلقت با طرح جایگاه اهورامزدا و امشاسپندان (در قالب هفت امشاسپند) و سلسله مراتب خلقت سایر موجودات توضیح داده می‌شود.

سخن ناصر خسرو در جامع‌الحکمتین: "هر چی در عالم حسی موجود است در گیتی، جهان جسمانی، اصطلاح عرفا و فلاسفه ایران باستان آن اثری است از آنچه در عالم علوی [=جهان مینوی] موجود است..." (۱۳۶۳: ۱۰۹)، یادآور یکی از اصول حکمت ایرانی/خسروانی، "آفرینش جهان گیتی‌ای تحت تأثیر و بر مبنای الگوی جهان مینوی توسط دادار جهان" است. در این باره در گات‌ها^۱، بندهش و حکمت الاشراق سهروردی و اصول نوافلاطونی اشارات و عبارات فراوانی وجود دارد. بر اساس آموزه‌های زرتشت و اصول حکمت ایرانی، اقتضای ذاتی و طبیعی اهورامزدا به عنوان خالق بی‌آغاز و بی‌انجام (اهونودگاه، ۱۳۹۵: یسن ۸-۳۱) زایش و صدور است.^۲ هستی همه موجودات در آغاز صورت مینوی و روحانی دارد و در این جهان، مینو یا فروشی یا فرور یا صور و قالب‌های غیر مادی و روحانی و ساکن همه انواع آفریده می‌شوند، که ساکن بودند و زمان و مکان را نیاز نداشتند و از این صور مینوی موجودات مادی آفریده شدند (فرنغ دادگی، ۱۳۹۵: ۳۴). در مقایسه فلسفه شرق و غرب، جهان مینوی برابر با مُثُل افلاطون است. در ارتباط با این همانی عالم مثل افلاطونی و عالم مینوی و انقیاد اندیشمندان ایرانی به مکتب‌های فلسفی غرب، از گذشته تاکنون نظریه‌پردازی‌های فراوانی شده است، از جمله خوارزمی (۱۳۹۴) و یا کاپلستون (۱۳۸۰، ج ۱: ۱۹۶) که معتقد است سخن ناصر خسرو در این مورد در جامع‌الحکمتین: "هر آنچه موجود است در عالم اثری است از آنچه در عالم علوی [=جهان مینوی] موجود است..." (۱۳۶۳: ۱۰۹)، بر پایه نظریه مُثُل افلاطونی شکل گرفته است.

اما در باور سنتی ایرانی، زرتشت حکمت را به فیثاغورث آموخت و از این طریق فلسفه از ایران به یونان منتقل شد (سهروردی، ۱۳۷۷: ۱۷-۱۸). قدمت باور به جهان مینوی و گیتی‌ای و خلق صور اولیه تمام موجودات (فروشی‌ها) در عالم مینوی در حکمت ایران باستان خود موید تأثیر احتمالی حکمت ایرانی بر اندیشه ناصر خسرو - در ارتباط با اینکه جهان مادی تنها اثری از جهان معنوی است - باشد. هر چند نگارنده منکر تأثیر دین مبین اسلام و مکاتب فکری و فلسفی رایج در زمان ناصر خسرو، از جمله مکتب نوافلاطونی، بر اندیشه ناصر خسرو نیست، اما باید در مورد امکان تأثیر حکمت خسروانی بر اندیشه‌های ناصر خسرو نیز تردید و پرسش کرد.

به باور ناصر خسرو جهان به سه بخش تقسیم می‌شود: ۱. جهان فوق‌الزمان که همان جهان الهی، عقلانی و نفسانی است و از روزگار برتر. ۲. جهان مع‌الزمان که جهان جرمانی و نورانی است که روزگار او را پیش و پس نیست. ۳. جهان تحت‌الزمان که زیر روزگار است و آن عالم جسمانی است (ناصر خسرو، ۱۳۳۸: ۶۵).

^۱ جهت کسب اطلاعات بیشتر در مورد قدمت گات‌ها نک. ابراهیم پورداود، *وستا*، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۲.

^۲ نام و ماهیت او از دو جزء "اهو" گوهر اصلی و اولیه حیات و "مزدا"، گوهر نخستین خرد تشکیل شده است (قائم، ۱۳۹۲: ۱۷).

ناصر خسرو در این تفسیر، عالم معنوی که شامل عالم الهی، عقلانی و نفسانی است را ورای زمان (ما فوق الزمان) و صورت صرف و بدون حرکت عالم جرمانی که هنوز با آلودگی‌ها در نیامیخته و نورانی است را در ردیف زمان (مع الزمان)، و عالم جسمانی را تحت الزمان معرفی می‌کند؛ که معادل با مراحل آفرینش-جهان مینوی، جهان گیتی‌ای بدون حرکت و جهان گیتی‌ای تحت سلطه زمان و حرکت- در جهان بینی زرتشتی است (فرنبرگ دادگی، ۱۳۹۵: ۳۵-۵۶). در جهان بینی زرتشتی، خداوند که قدرت مطلق و عقلانیت کامل است، عمر ۱۲ هزار ساله‌ای برای جهان در نظر می‌گیرد. در سه هزار سال اول و دوم، جهان به طور کامل در حالت مینوی و عقلانیت کامل است و در این زمان پیش نمونه‌های روحانی تمام موجودات در حالت مینوی خلق می‌شود. در سه هزار سال دوم، خداوند جهان و موجودات مادی را خلق می‌کند. اما حرکتی وجود ندارد، همه چیز ثابت است و همه مخلوقات در کاملترین حالت خود قرار دارند. در سه هزار سال سوم، از عمر ۱۲ هزار ساله جهان، اهریمن به جهان گیتی‌ای حمله می‌کند، پس به دستور خداوند، زروان (ایزد زمان) جهان را به گردش در می‌آورد. از میان تمام مخلوقات انسان باید با تکیه بر نیروی خرد میان پیروی از خداوند و یا پیروی از اهریمن انتخاب کند (همان). در زادالمسافر ناصر خسرو نیز: "...و باید دانستن که چنانکه محسوسات بزیر زمان است معقولات از زمان برتر است و چنانکه تصور و تقدیر اندر زمان است..." (ناصر خسرو، ۱۳۳۸: ۱۱۷)، معقولات را ورای زمان و تقدیر را محصول زمان می‌داند. در حکمت ایرانی، از زمان به گردش درآمدن جهان مسئله تقدیر کلی انسان مطرح می‌شود، یعنی انتخاب میان خیر و شر و نقش آفرینی در نبرد خداوند و اهریمن. در جهان محسوسات، اختیار زمانی معنا پیدا می‌کند که انسان با نیروی عقل پرورش یافته بین دو نیروی خیر و شر انتخاب انجام دهد. در این حالت انسان می‌تواند از حوزه محسوسات که تحت سلطه زمان است به جهان معقولات وارد و حتی از سلطه زمان خارج شود. بنابراین، در اندیشه ناصر خسرو در عین باور به وجود تقدیر کلی برای انسان در جهان مادی، یعنی حضور در نبرد نیکی و بدی و لزوم انتخاب میان این دو نیرو، اختیار عقلانی اهمیتی ویژه دارد؛ اختیاری که می‌تواند انسان را در نهایت از بند محسوسات برهاند.

در حکمت ایرانی و در ساخت اندیشه ناصر خسرو، نیروی عقل برای نجات انسان باید به یاری راهنمای دینی/حکیم-پادشاه پرورش یابد. سهروردی بالاترین مرتبه برای انسان را مرتبه حکیم-شاه و نمونه بارز آن را کیخسرو می‌داند (سهروردی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۳۲۶). در جهان بینی زرتشتی حکیم-شاه مصداق چهارمین امشاسپند، یعنی شهرپور (شهریاری مطلوب)، است (هینلز، ۱۳۶۸: ۶۶). شهریاری مطلوب/شهریاری آرمانی با خرد پیوند ناگسستنی دارد؛ در این ارتباط در کتیبه خشایارشا (XP) و کتیبه داریوش در نقش رستم (DNb)

(شارپ، ۱۳۴۶: ۸۹-۹۲ و ۱۲۲-۱۲۵) واژه -xratu خرتو^۱ (خرد) و -aruvasta اَرُوست (دلیری) به عنوان دو دو فضیلت معنوی و جسمانی برای شاه هخامنشی [به عنوان پادشاه آرمانی] عنوان می‌شوند. عقل مورد نظر ناصر خسرو در قلمرو انسانی "غریزی" و "دانش‌پذیر" است و عنایت الهی است بر آدمی، و اکتسابی نیست (ناصر خسرو، ۱۳۴۶: ۸-۹). عقل به عنوان عنایتی به انسان در گات‌ها هم مورد تأکید قرار گرفته است؛ این عقل به عنوان سپنته مئینو=خرد مقدس معرفی می‌شود: "ای مزدا اهورا، از آن بهترین نعمت‌هایی که تو به توسط این خرد مقدس به پیرو راستی وعده دادی ... (گات‌ها، ۱۳۷۸: ۲۲۹). ناصر خسرو در مورد عقل غریزی اینگونه می‌نویسد: "عقل غریزی" اولین حجت پروردگار بر آدمی است و آن عقلی است بالقوه، و چیزی می‌تواند آن را از حد قوه به فعل درآورد که از جنس او و بالفعل باشد و "هر پیغامبری اندرز زمان خویش از عقل بالفعل آمده ناطق شده بود که عقل‌ها را که اندر زمان او به حد قوت بودند به حد فعل بیرون آورد." (ناصر خسرو، ۱۳۳۸: ۳۹-۴۰). در این جا ما با نمونه حکیم-شاه مواجه هستیم. با کمک او، که به عقل بالفعل متصل است، عقل غریزی/عقل عملی/عقل جزئی از حالت بالقوه به فعل درمی‌آید. بنابراین، پیوست عقل کلی و جزئی از راه شریعت است (ناصر خسرو، ۱۳۶۳: ۱۳۵-۱۳۷). این عقل که به حالت بالفعل درآمده است راهنمای اختیار و انتخاب است: شناخت نیک از بد کار خرد است نه جسد آدمی (ناصر خسرو، ۱۳۳۸: ۱۵۸). در این بخش از باورهای ناصر خسرو تشابهی با آموزه‌های مکاتب فلسفی، به ویژه نوافلاطونی، دیده می‌شود، اما کهن تر از آن در متن قطعه ده یسنای سی و چهار نیز چنین آمده است: "دانا مرد هوشمند را به کرداری که از منش پاک است و به آرمئیتی مقدس که فزاینده و دوست راستی (اشه) است، هدایت نمود." (گات‌ها، ۱۳۷۸: ۱۸۱). یا در قطعه دوم اندرز پوریوتکیشان (نخستین دینداران)، یکی از اندرزنامه‌های پهلوی، چنین آمده است: "گزیدار چم (سالک راه حقیقت) به میانجیگری راه خرد، بر این چنین گروش [ی] (ایمانی) دست یافت." (نوابی، ۱۳۵۴: ۱: ۵۳۸). بنابراین آنچه ناصر خسرو در اهمیت "خرد دیندار" - یعنی عقل جزئی که از راه دین به عقل کلی پیوسته است - و نقش پیامبر/راهنمای دینی در رسیدن عقل از حالت بالقوه به بالفعل می‌گوید، در تاریخ اندیشه ایرانی ریشه‌ای بس دیرینه دارد.

عقاید ناصر خسرو در مورد عقل تقریباً در تمام آثار او انعکاس می‌یابد و بعضی از فصول کتاب جامع‌الحکمتین، خوان‌الاخوان، زادالمسافرین و گشایش و رهایش به تعریف و تبیین عقل و کارکرد آن اختصاص دارد. این عقل علت همه علت‌ها است، که نفس در صورت پیوند با آن به کمال می‌رسد (کاظمی و فرخی‌نژاد، ۱۳۹۸: ۲۴۰). ناصر خسرو در دیوانش به جای عقل عنوان خرد را در حوزه اخلاق، دین و زندگی عملی به کار می‌برد که ظاهراً مترادف با عقل است، اما به واقع منظور او از خرد مرحله‌ای است که عقل

^۱ خرتو همان vēhīh در متون پهلوی، به عنوان پشتیبان کشورداری پادشاه، و حکمت در متون اسلامی است (بدالزمان قریب، ۱۳۴۷).

تحت تأثیر دانش و آموزه‌های دینی و اخلاقی به قوه‌ای تبدیل شده است که توانایی شناخت مسیر درست و اختیار و انتخاب را دارد:

با لشکر زمانه و با تیغ دهر	دین و خرد بس است سپاه و سپر مرا
هر کس همی حذر ز قضا و قدر کند	(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۱۲، قصیده ۶، بیت ۹)
نام قضا خرد کن و نام قدر سخن	وین هر دو رهبرند قضا و قدر مرا
درخت تو گر بار دانش بگیرد	یاد است این سخن ز یکی نامور مرا
	(همان: ۱۳، ابیات ۳۳ و ۳۴)
	به زیر آوری چرخ نیلوفری را
	(ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۱۴۲، قصیده ۶۴، بیت ۱۵)

تأکید ناصرخسرو در دیوانش بر اهمیت حکمت و فرزاندگی است و اینکه دانش و کسب علم نه تنها به شخص قدرت کنترل سرنوشت و تقدیر را می‌دهد، بلکه می‌تواند انسان ضعیف را در برابر جهان و مقدرات آن قدرتمند نماید:

منگر بدین ضعیف تنم زانکه در سخن	زین چرخ پر ستاره فزون است اثر مرا
ای گشته خوش دلت ز قضا و قدر به نام	(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۱۲، قصیده ۶، بیت ۱۳)
قول رسول حق چو درختی است بارور	چون خویشتن ستور گمانی مبر مرا
	برگش تو را که گاو توئی و ثمر مرا
	(همان: ۱۳، ابیات ۳۶ و ۳۷)

بنابراین معنای مورد نظر ناصرخسرو از خرد بیشتر در حوزه فلسفه شرق (استدلالی، ایمانی-اخلاقی و اشراقی) قابل تفسیر است.^۱ زیرا همانطور که اشاره شد حکمت فلسفی ایران با فلسفه به معنای غربی آن متفاوت است و ساختار اندیشه و حکمت ناصرخسرو به عنوان یک ایرانی اسماعیلی بیشتر تحت تأثیر احکام اسلامی و احتمالاً متأثر از حکمت ایرانی/خسروانی بود.

اهمیت خرد و عقل به ویژه عقل عملی در آثار ناصرخسرو ناشی از ساختار عقلانی ذهن اوست، که ناصرخسرو را به حکیمی خردورز تبدیل می‌نماید. تاجایی که او همواره در جستجوی علت و عاملی در هر رویداد و پدیده‌ای است. انسان به واسطه عقل می‌تواند پادشاه ملک ظاهر و باطن باشد (ناصرخسرو، ۱۳۴۱: ۴۶۴، ۱۹۲)؛ که نمونه اعلاء آن پیامبر (=حکیم پادشاه) به عنوان انسان اصغر و نمونه کوچک آن فردی است که عقل غریزی او به واسطه دریافت راهنمایی از پیامبر و یا وصی و جانشینان او به حال بالفعل درآمده و پادشاه جهان درون و بیرون خود می‌گردد.

^۱ به باور مسکوب، خرد مورد نظر ناصرخسرو همان خرد اخلاقی دوره پیش از اسلام است که در نام اهورامزدا متبلور بود (مسکوب ۱۳۶۸: ۴۱۹).

در حکمت خسروانی، جاودانگی در اثر دانش و خرد حاصل می‌شود. در رساله زند و همن یسن، در فصل نخست، زرتشت از اهورامزدا بی‌مرگی می‌خواهد. اورمزد "خرد همه‌دان" خود را به شکل آب بر دست او می‌نهد و او را از آن می‌خوراند. زرتشت در حال بیخودی و خلسه فرو رفته و پس از بازیافتن خود آنچه را دیده است برای اورمزد باز می‌گوید و اورمزد با تعریف و تفسیر از معرفت کامل در اثر این شهود وی را آگاه می‌کند (۱۳۴۲: ۲۹-۳۱). صورت و شکل اساطیری چنین بازیافتی در شهود و کسب معرفت پنهان برای گشتاسب و ارداویراف هم روی می‌دهد (وندیداد، ج ۳: ۱۴۹۸ به بعد). در ساختار حکمت و اندیشه ناصر خسرو نیز عقل جاودان و فناپذیر است (ناصر خسرو، ۱۳۳۸: ۱۵۵) به نظر او، تباهی از دو جهت صورت می‌پذیرد: یا از جهت ذات چیز یا از جهت ذاتی دیگر! و چون در عقل چیزی جز گوهر عقل نیست، بنابراین، مخالفی ندارد تا به سبب آن مستحیل شود و از جهت دوم نیز چیزی قویتر و قاهرتر از آن نیست که موجب فسادش شود (همان: ۱۵۶). این عقل بی‌نیاز از زمان و مکان است (همان: ۱۰۶) و حرکت ندارد (همان: ۲۱۳). در اندیشه ناصر خسرو علم (دانستن/ شناخت)، فعل عقل است و همانطور که شرف هر چیزی به فعل اوست، شرف عقل نیز به علم است (ناصر خسرو، ۱۳۶۳: ۲۴۹) و خرد نقطه تکامل عقل جزئی (همان: ۳-۴). همچنین، رسیدن به خرد نقطه تکامل انسان (همان، ۱۳۴۱: ۱۹۳) و گوهر وجود آدمی و نشان انسان بودن است (همان، ۱۳۵۷: ۳۸۶). پس عقل از طریق دستیابی به علم از هلاک و فنا نجات می‌یابد و به مرحله خرد می‌رسد. اما جالب است که به باور ناصر خسرو همین عقل در حالت جزئی از درک ابداع عاجز است (همان، ۱۳۸۳: ۱۹۶). از دیگر ویژگی‌های عقل در ساختار فکری و جهان بینی ناصر خسرو تجرید است: "در تجرید عقل از جسد و عدم آمیزش با آن می‌گوید: عقل با جسد آمیزش ندارد؛ چون در این صورت باید جسد همجنس عقل می‌شد و حال آنکه «جسد فاسد است و عقل باقی است و جسد محاط است و عقل محیط است.» (همان، ۱۳۳۸: ۲۱۸). همچنین، ناصر خسرو عقل را زیر فرمان و مقهور خداوند می‌داند (همان: ۱۹۳).

۵. نتیجه‌گیری

ناصر خسرو قبادیانی به عنوان حلقه‌ای از زنجیره حکمای ایرانی آثارش را به زبان فارسی به نگارش درآورد. تأثیر مکتب‌های فلسفی و فکری رایج در جهان اسلام بر اندیشه ناصر خسرو، همانند بیشتر متفکران مسلمان، امری مسلم است، اما مسئله اصلی پژوهش حاضر بررسی امکان تأثیر میراث فکری و حکمت ایرانی/خسروانی، در دو موضوع عقل و اختیار، بر ساختار اندیشه و حکمت ناصر خسرو بود. به این منظور نشانه‌های تأثیر حکمت ایرانی بر ساختار فکری ناصر خسرو در آثار منثور و منظوم او جستجو شد و نقش و جایگاه حکمت ایرانی در حکمت ناصر خسرو، با تأکید بر جایگاه عقل و اختیار، تبیین و تحلیل گردید.

ناصر خسرو به عنوان یک ایرانی وارث اندیشه و حکمت ایرانی و به عنوان یک متفکر مسلمان تحت نفوذ مکاتب فکری و فلسفی اسلامی، به ویژه مذهب اسماعیلی، بود. به این ترتیب، او در ساخت گفتمان دینی

عصر خود سخن گفت و در بافت فکری و فرهنگ ایرانی آثار خود را به نگارش درآورد. در بررسی آثار منشور و منظوم ناصر خسرو نشانه‌هایی از حکمت ایرانی، به ویژه در مسائل عقل/خرد و اختیار، در ساختار اندیشه و حکمت او دست آمد:

۱. عقل و زایش آن به عنوان نخستین صادر از ذات خداوند، ۲. نقش، اهمیت و همکاری دین و خرد در زندگی و سرنوشت انسان، ۳. مسئله کثرت و خلق هفت نور ازلی، ۴. خلق جهان مادی به عنوان اثری از عالم علوی، ۵. مسئله تقدیر و زمان و تأثیر عقلانیت بر رهایی از جبر زمان، ۶. تأثیر دانش و آموزه‌های دینی و اخلاقی در تبدیل عقل به قوه‌ای در خدمت شناخت راه درست و عامل اختیار انسان، ۷. غریزی و دانش‌پذیر بودن عقل و اینکه عقل عنایتی الهی است از جانب خداوند، ۸. نقش عقل فعال در اختیار و انتخاب بین خیر و شر، ۹. نقش راهنمای دینی/حکیم-پادشاه در رسیدن عقل از حالت بالقوه به حالت بالفعل، ۱۰. جاودانگی در اثر دانش و خرد، ۱۱. باور به جبر و انقیاد اولیه انسان برای حضور و نقش‌آفرینی در نبرد خیر و شر و باور به اختیار انسان - تحت تأثیر عقلی که با دانش‌آموزی و تحت تعلیم راهنمای دینی به خرد تبدیل خواهد شد - برای انتخاب بین خیر یا شر.

در نهایت، به نظر می‌رسد ناصر خسرو تحت تأثیر اندیشه خردگاری ایرانی بود. او اندیشمندی باورمند به مذهب شیعه اسماعیلی بود، که از مجموع آموخته‌های دینی و فلسفی و میراث فرهنگی، زبانی و ملی خود دستگاه حکمی خاص خود را خلق کرد. این دستگاه مرکب از حکمت ایرانی/خسروانی، حکمت نبوی و فلسفه یونانی، به ویژه آراء نوافلاطونی، بود.

۶. تعارض منافع

نویسندگان متعهد می‌شوند مقاله تعارض منافع ندارد. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است.

۷. منابع

- ابن مسکویه، ا. (۱۹۵۲). الحکمة الخالدة. القاهرة: مكتبة النهضة المصرية، تحقیق عبدالرحمان بدوی.
- اهونودگاه زرتشت (۱۳۹۵). اردشیر بهمردی. تهران: کتابخانه بهجت.
- اخوان الصفا (۱۴۰۵ ه.ق). رسائل اخوان الصفا و خالان الوفاء، ج ۲ و ۳. مکتب الاعلام الاسلامی.
- اقبال آشتیانی، ع. (۱۳۷۶). تاریخ مختصر ادبیات ایران از قدیمترین دوره های تاریخی تا ظهور غزنویان، تهران: هما، به کوشش میرهاشم محدث.
- برتلس، آ. ی. (۱۳۳۶). ناصر خسرو و اسماعیلیان. ترجمه ی. آرین پور. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- پورداد، ا. (۱۳۸۲). اوستا. تهران: دنیای کتاب.
- ترابی، س. (۱۳۷۱). نگاهی به تاریخ و ادبیات ایران: از روزگار پیش از اسلام. تهران: عطار، چاپ دوم.

- خوارزمی، ح. ر. (پاییز و زمستان ۱۳۹۴)، ریشه افکار فلسفی ناصر خسرو در اندیشه‌های فلوطین. نشریه ادب و زبان. دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجه. دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ۱۸، شماره ۳۸، ص ۱۰۵-۱۲۹.
- رضی، ه. (۱۳۷۹). حکمت خسروانی. تهران: انتشارات بهجت.
- زرین کوب، ع. (۱۳۷۱). از گذشته ادبی ایران. تهران: الهدی، چاپ اول.
- زند و هومن یسن (۱۳۴۲). برگردان صادق هدایت. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سجستانی، ا. (۱۳۴۰). الینابیع (درج در سه رساله اسماعیلی). به نوشته و کوشش هانری کربن. تهران: گنجینه نوشته‌های ایرانی.
- (۱۳۵۸). کشف المحجوب. با مقدمه هانری کربن. تهران: کتابخانه طهوری.
- شارپ، ر.ن. (۱۳۴۶). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. شیراز.
- شیخ شهاب الدین سهروردی (۱۳۷۷). حکمه الاشراق. ترجمه و شرح از سید جعفر شهیدی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- (۱۳۸۰). مجموعه سوم مصنفات شیخ اشراق. به کوشش حسین نصر. ج ۳. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- شهیدی، س. ج. (۱۳۷۲). از دیروز تا امروز. تهران: قطره.
- گات‌ها، قدیمی ترین بخش اوستا (۱۳۷۸). گزارش ابراهیم پورداود. تهران: اساطیر.
- صابری، ح. (۱۳۸۸). تاریخ فرق اسلامی (۲): فرق شیعی و فرقه‌های منسوب به شیعه. تهران: سمت.
- صفا، م. (بهار و تابستان ۱۳۹۰)، اقوام هند و ایرانی و سرزمین ایرانویج. جستارهای تاریخی. شماره ۱، پیاپی ۳، ۱۵۷-۱۷۶.
- صدرايي، ر. (۱۳۹۸). تقابل و تعامل شعر تعلیمی ناصر خسرو با سنت‌های نوافلاطونی و حکمت نبوی. متن‌پژوهی ادبی، دوره ۲۳، شماره ۸۱، ۱۳۵-۱۶۴.
- فرنبغ دادگی (۱۳۹۵). بندهشن. به کوشش مهرداد بهار. تهران: توس.
- فتحی، ذ. (۱۳۹۱). پژوهشی در کیهان‌شناسی زروانی و کیهان‌شناسی اسماعیلیه با تکیه بر آثار ناصر خسرو. تاریخ فلسفه، سال سوم، شماره اول، ۸۵-۱۰۴.
- فلوطین (۱۳۶۶). دوره آثار فلوطین، "ناسوعات". ج ۱. ترجمه محمد حسن لطفی. تهران: خوارزمی.
- قریب، ب. (بهمن ۱۳۴۷). کتیبه تازه یافته خط میخی منسوب به خشایارشا. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، س ۱۶، ضمیمه شماره ۲-۱، ۱-۲۸.
- (۱۳۸۶). حکمت و معنویت در ایران نخستین سده‌های اسلامی (مجموعه گفتارها). تهران: انتشارات اطلاعات.
- کاظمی، س. و فرخی نژاد، پ. (۱۳۹۸). تبیین اندیشه ناصر خسرو در حوزه عقل و خردگرایی و استنتاج آموزه‌های اخلاقی آن. پژوهش‌های اخلاقی، سال دهم، شماره ۲، ۲۲۱-۲۴۰.
- کربن، ه. (۱۹۶۱ م./ ۱۳۴۰ ه. ش). ایران و یمن سه رساله اسماعیلی. قسمت ایران‌شناسی انستیتو ایران و فرانسه. تهران: گنجینه‌های نوشته‌های ایرانی.
- (۱۳۷۷). تاریخ فلسفه اسلامی. ترجمه جواد طباطبایی. تهران: انتشارات کویر.

- کریستینسن، آ. (۱۳۳۲). ایران در عهد ساسانی. ترجمه رشید یاسمی. تهران: ابن سینا.
- کاپلستون، ف. (۱۳۸۸). تاریخ فلسفه. ج ۱. ترجمه جلال الدین مجتبوی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کرباسیان، م. (۱۳۸۴). میراث ایران باستان در ناصر خسرو. مجله نامه انجمن، شماره ۱۷، ۱۱۸-۱۳۲.
- کریمی زنجانی اصل، م. (۱۳۸۲). اشراق هند و ایرانی در نخستین سده های اسلامی. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- گزیده رسائل اخوان الصفا (۱۳۸۰). ترجمه علی اصغر حلبی. تهران: اساطیر.
- گلستانی، س. ه.، کشتی آرایی، ن. و کاظمی، س. (۱۳۹۶). تحلیل دیدگاه ناصر خسرو پیرامون دو مفهوم عقل و دین. فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۷۲ / سال بیست و یکم، شماره سوم، ۴۳۷-۴۵۳.
- مطهری، م. (۱۳۸۷). آشنایی با علوم اسلامی. ج ۲. تهران: صدرا.
- مسبوق، س. م.، نظری منظم، ه. و الوار، ک. (۱۳۹۱). از عقل ناصر خسرو تا عقل ابوالعلا؛ پژوهشی تطبیقی در حوزه موضوعات و مضامین ادبیات تطبیقی، ش ۶، ۲۰۹-۲۳۹.
- مینوی خرد (۱۳۶۴). ترجمه احمد تفضلی. تهران: توس.
- مسکوب، ش. (۱۳۶۸). منشأ و معنای عقل در اندیشه ناصر خسرو، مجله ایران نامه، زمستان، شماره ۴، ۲۳۹-۲۵۷.
- متون پهلوی (۱۳۷۱). گردآورنده جاماسپ جی دستور منوچهر جی جاماسب-آسانا. گزارش سعید عریان. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- مسیحی، ع. و معزی، م. (۱۳۹۹). مقایسه آفرینش نخستین در باورهای ایران باستان و اندیشه های اسماعیلی. تاریخ اسلام و ایران، سال ۳۰، شماره ۴۵، شماره پیاپی ۱۳۵، ۱۷۷-۲۰۱.
- مقیمی زنجانی، ش. (۱۳۹۲). امام اسماعیلی ناصر خسرو و شاه آرمانی در ایران باستان. پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۲۰، ۱۸۵-۲۰۸.
- ناصر خسرو قبادیانی (۱۳۳۸). خوان الاخوان. با مقدمه و حواشی و تراجم اعلام ع. قویم. تهران: انتشارات کتابخانه بارانی.
- (۱۳۵۷). دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی. به کوشش مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: موسسه مطالعات دانشگاه مک گیل (دانشگاه تهران).
- (۱۳۹۱). شرح سی قصیده ناصر خسرو. شرح علی اصغر حلبی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- (۱۳۴۸). وجه دین. تهران: کتابخانه طهوری.
- (۱۳۶۳). جامع الحکمتین. به تصحیح و مقدمه فارسی و فرانسوی هنری کرین و محمد معین. تهران: طهوری.
- (۱۳۸۰). گشایش و رهایش. تصحیح سعید نفیسی. به اهتمام عبدالکریم جریزه دار. تهران: اساطیر.
- نظری، ج. (پائیز ۱۳۸۴). جهان بینی ناصر خسرو. مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، شماره ۳، شماره پیاپی ۴۴ (ویژه نامه زبان و ادبیات فارسی)، ۱۸۵-۲۰۲.
- نوابی، م. (۱۳۵۴). مجموعه مقالات، ج ۱. شیراز: موسسه آسیایی.
- وندیداد (۱۳۷۶). به کوشش هاشم رضی. تهران: فکر روز.

هادیان، م. و فرزاد، ع. (۱۳۹۹). تحلیل روشنفکری در اشعار ناصرخسرو قبادیانی. پژوهشنامه ادب غنایی، سال ۱۸، شماره ۳۴، ۲۴۷-۲۶۹.

هینلز، ج. (۱۳۶۸). شناخت اساطیر ایران. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: نشر چشمه.

همایی، ج. (۱۳۰۹). تاریخ ادبیات ایران از قدیم‌ترین عصر تاریخی تا عصر حاضر. تبریز: کتابخانه ادبیه.

Aminrazavi, M. (2008). Ḥamīd al-Dīn Kirmānī. In S. H. Nasr & M. Aminrazavi (Eds.), *An anthology of philosophy in Persia: Vol. 2. Ismaili thought in the classical age* (pp. 179–208). London: I. B. Tauris.

Corbin, H. (1975). Nasir-Khusraw and Iranian Ismailism. In R. N. Frye (Ed.), *The Cambridge history of Iran: Vol. 4* (pp. 520–542). Cambridge: Cambridge University Press.

Fakhry, M. (2004). *A history of Islamic philosophy*. New York: Columbia University Press.

Ivanow, W. (1917). Ismailitskiia rukopisi Aziatskogo Museia. *Izvestiia Rossiiskoi Akademii Nauk*, ser. 6, no. 11, 359–386.

Ivanow, W. (2015). *Fifty years in the East: The memoirs of Wladimir Ivanow* (F. Daftary, Ed.). London: I. B. Tauris

Nallino, C. A. (1925). Filosofia “orientale” od “illuminativa” d’Avicenna. *Rivista degli Studi Orientali*, X, 433–467.

Schaeder, H. H. (1927). Original form and further developments of the Manichaeen system. In *Lectures from the Warburg Library 1924–1925* (pp. 65–157). Leipzig.

Semenov, A. A. (1912). Iz oblasti religioznykh vierovaniĭ shugnanskikh ismailitov. *Mir Islama*, no. 4, 523–561.

Semenov, A. A. (1918). Opisanie ismailitskikh rukopiseĭ, sobrannykh A. A. Semenovym. *Izvestiia Rossiiskoi Akademii Nauk*, ser. 6, no. 12, 2171–2202.

Semenov, A. A. (1923). Nasyri Khosrov o mire dukhovnom i material'nom. In *al-Iskandariyya: Sbornik Turkestanskogo Vostochnogo Instituta v chest' professora A. Ė. Shmidta* (pp. 97–130). Tashkent.

Tajer, L. H., & Zekrgoo, A. H. (2019). Wisdom (ḥikmah) as perceived by Iranian Muslim scholars: Reflections on Ibn Sina, Ghazali, and Suhrawardi. *Journal of Islamic and Middle Eastern Multidisciplinary Studies*, 6(1), 1–10.

Zarubin, I. I. (1918). Materialy i zametki po ėtnografii gornykh Tadzhikov: Dolina Bartanga. *Sbornik Muzeia Antropologii i Ėtnografii imeni Petra Velikago*, no. 5, 97–148.